

ՇԱՐԻ ՏԵՂԱՀԱՆՈՒԹԻՒՆԸ [28 ՄԱՅԻՍ-17 ՅՈՒՆԻՍ 1915]¹

ԱՆԴՐԱՆԻԿ ՏԱԳԷՍԵԱՆ
adakessian@haigazian.edu.lb

Ստորեւ հրատարակուող տեղեկագիրը կը նկարագրէ Հաճնոյ մերձակայ գիւղերէն Շարի տեղահանութիւնը, գրուած՝ խուճապահար ու շփոթեալ տրամադրութեամբ, գիւղի Վրթանէս Քինյ. Գարատաղեանի կողմէ, իր Հալէպ հասնելէն երկու օր ետք: Ամփոփ՝ ան կը ներկայացնէ 22 օր տեւած ողիսականը Շարի հայութեան Եղեռնի ելիցին:

23 Մայիս 1915ին Շար կը ժամանէ տեղահանութեան վերահսկող ոստիկանապետը, եւ խստաբարոյ ու բռնակալ իր ընթացքով կը յաջողի խուճապ յառաջացնել շարցիներուն մէջ, որոնք լեռնային արօտավայրերը ելած էին: Անոնք հապճեպ կը վերադառնան Շար եւ 28 Մայիսին կը պարտադրուին լքել իրենց ծննդավայրը: Կարաւանը յաջորդ օր՝ 29 Մայիսին կը հասնի Օպրուք, 30ին կը գիշերեն բացօթեայ՝ Չաթախի շրջանը, 31 Մայիսին կը հասնին Կիւլէշէն, ապա երեկոյեան՝ Կէօքսու, ուր տեղահանուածները կը թողուն իրենց կառքերը: 1 Յունիսին անոնք կ'ելլեն Քիրազի լեռը, կը հասնին Թափան ու կը մտնեն Գարսպազար, ուր կը մնան երկու օր: 3 Յունիսին կ'ելլեն Գարսպազարէն՝ Յունիս ճին հասնելու համար Օսմանիէ, ուր իրենց կը տրուի սնունդ ու քիչ մը պաշար: Միքանի օր ետք՝ Յունիս 10ին, լքելով Օսմանիէն 14 Յունիսին անոնք կը հասնին Հասան Պելլի: Հոն իրենցմէ բաժնուած խումբ մը կը վերամիանայ եւ բոլորով ճամփայ կ'ելլեն դէպի Իսլահիէ, ուր կը հասնին Յունիս 14ի յետինքին, ապա կ'անցնին Բաճօ եւ Յունիս 17ին, շոգեկառքով կու գան Հալէպ:

Շարք մը յատկանշական երեւոյթներ չենք կրնար զանց ընել այս տեղեկագրին առնչութեամբ. այսպէս՝ տեղահանութեան գործընթացը կը բնութագրուի զինաթափումով, ապա եւ կարճատեւ պայմանաժամի մը տուչութեամբ՝ տեղահանուելու պատրաստութեան համար, իսկ ժողովուրդը հլու-հնազանդ կ'ենթարկուի հրամանին: Դեռ չգաղթած՝ դրացի գիւղերէն կը մտնեն Շար եւ կը կողոպտեն ինչ որ կը գտնեն տուններէն դուրս. տեղի կ'ունենայ "ապրանքափոխանակութիւն", երբ շարցիք կը ստիպուին ամէն գնով փոխադրամիջոցներ ձեռք ձգել անհամեմատ սուղ պայմաններով²: Տարագրութեան ամբողջ ընթացքին հայկական ինչքի կորուստը նկատելի է՝ կողոպուտով, փրկագինի պահանջով, թէ՛ այլապէս - ինչ որ կը նշանակէ նիւթական եւ մշակութային հարստութեան կորուստ³: Գաղթականներուն հանդէպ վերաբերումը միանշանակ չէ. կարաւանը կը կիսուի-կը բաժանուի եւ կը վերամիացուի, գաղթականութեան ուղիները՝ վերահսկողներու

պարտադրանքով կ'ընտրուին դժուարամատոյց ու դժուարանցանելի ճամփաներ. կառքերը կը ձգուին ճամբան եւ կը փոխարինուին նուազ քանակի ուղտերով: Միւս կողմէ, տարագրութեան որոշ վայրերու մէջ տեղահանուածներուն կը տրամադրուի ուտեստ: Ուշագրաւ այլ երեւոյթ մըն է Հալէպի մէջ այս գաղթականներուն կատարած դիմումը՝ Կաթողիկոսին, առանց յստակացնելու թէ ի՛նչ կ'ուզեն:

Տեղեկագրին վրայ կատարած ենք լեզուական-ուղղագրական մանր հայումներ: Նկատելով կետադրական բացթողումները, յաւելումներ կատարած ենք այդ առումով՝ նախադասութիւնները աւելի հասկնալի դարձնելու մտասելեռումով: Երկար պարբերութիւնները եւս վերածած ենք միքանի պարբերութիւններու: Իսկ բառային բոլոր յաւելումները կատարած ենք շեղ փակագիծերով:

Եօթ էջանի (էջը շուրջ 25 տող), թուղթի մէկ երեսին, սեւ մելանով, հեղինակին կողմէ էջագրուած, ընթեռնելի ձեռագրով այս լաւ պահպանուած տեղեկագիրը կը գտնուի Կիլիկիոյ Հայոց Կաթողիկոսութեան Անթիլիասի արխիւատան մէջ, Հաւաքածոյ 21, Յուցակ 1, Թղթածրար 17 թիւին տակ⁴:

ՀԱՃՆՈՅ ՇԱՐ ՏԵՐԷ՝⁵ ԳԻԻՂԻ
ՀԱՅ ԳԱՂԹԱԿԱՆՆԵՐՈՒՄ⁶
ՏԵՂԵԿԱԳԻՐԸ⁷

1915 Մայիս 23: Այսօր լսեցինք որ քոմանտանը կու գար շատ մը զօրքերով: Դիմաւորութեան ելանք: Կէսօրէն քիչ յետոյ եկաւ 200 հետեւակ ու 60ի չափ հեծելազօրքով: Միասին էին նաեւ մօտակայ գիւղերու աղաներն իբրեւ հեծելազօրք: Գիւղին մէջ մտան: Նախապէս տեղ պատրաստած էինք: Քոմանտան Ապտուլլահ պէյ կանչվոտեց՝ «եալլա, շուտ եկեղեցին բացէք»: Անմիջապէս բանալին եկաւ հոն: Թաղ[ային] նորաշէն եկեղեցին ու վարժարանը եւ շատ մը տեղեր տեղաւորեց զինուորները: Բարի գալուստի գացած էին[ք]: Միայն թէ մեզի բարեւելէն վերջ ըսաւ. «Ժողովուրդը ամաբանոց է ելեր: Շուտով 2 ժամէն պիտի հաւաքուին իրենց հօտերով»: Ժամանակը շատ նեղ էր. ժամը 8 1/2ին մէկ կողմէն հրամանը, միւս կողմէն զօրքերը ելան լեռները: Ժամը 12ի ատենները լացուկոծով թափեցաւ ժողովուրդը: [Ժողովուրդը իրեն հետ բերեր էր] որչափ որ ձեռք անցուցեր է իր այծ ու կովերէն: Կիւրակի առաւօտ եղաւ: Դարձեալ [մեզ] ուզած էր: Գնացինք: [Ըսաւ]՝ «Ժողովրդեան ըսէք քովերին ինչ գէնք եւն. ունին, մինչեւ վաղը առաւօտ պիտի բերեն հոս»: «Լաւ, ձեր հրամանը գլխու վրայ» ըսելով ելանք ու եկանք հաւաքել գէնքերը ինչ որ կը գտնուէր իրենց (այսինքն՝ ժողովուրդին - Ա.Տ.) քով: Վերջապէս ամէն մարդ ունեցածը յանձնեց:

«Քոմանտան պէյի, ամենայն սիրով», որովհետեւ մեզի (ժողովրդեան) հանգստութիւն պէտք էր ոչ թէ զենք...

Երրորդ առտու Քոմանտան Ապտուլլահ պէյ դարձեալ կանչեց գիւղիս մեծերը: Գնացինք: Քիչ մը մտածելէն վերջ, մեղքնալով մը մեր վրայ ըսաւ. «24 ժամ վերջ գիւղիդ համայն ժողովուրդը պիտի ելնէ Շարէն»: Հոն գտնուածներս կարծես շանթահար, լաց ու կոծերով խնդրեցինք որ գոնէ քանի մ'որ միջոց տայ մեզի պատրաստութեան համար: Վերջապէս մեր պաղատանաց չղիմանալով (ինքը որ ազնիւ եւ բարի մէկ պաշտօնեայ կ'երեւար) երեք օր միջոց տուաւ: Ահա այդ օրեր դրացի գիւղացի թրքերը թափեցան [Շար]: Խեղճ գեղացի ժողովուրդը ինչ որ ներս կրցաւ առնել (այսինքն՝ տուն կրցաւ մտցնել - Ա.Տ.) իր այծ ու կովերէն միայն զայն կրցաւ փոխանակել [բեռնատար] կենդանիի հետ. այն ալ տասնապատիկը տալով: Ուրիշ շատեր կողոպտուեցան: [Տունէ] դուրս ելնել ալ անկարելի էր: Ամէն կողմ թրքեր պաշարած էին: Նոյնիսկ ներսը: Քոմանտան պէյն ալ երկրորդ օր տեղէն մեկնելուն դրացի թրքեր ու չերքեզները մանաւանդ միւսիւր Արսլան պէյ խիստ զօրացան, ամէն ընելիքին ի գործ դրին: Միւսիւր եւ Հաճի Պեքիր (Պոլատ գիւղի մովսթար) թելադրութեան սկսան՝: Գիւղացի թրքերը կը պտտին: Կը համոզեն [առուտուր ընող թուրքերը, թէ՛] «մի առնէք, խնայէք, քիչ մ'ալ սպասեցէք, ամէնքը ձեզի կը մնայ»: Մէկը կու գայ [զանգատելու միւսիւրին]. «Միւսիւր պէյ, 36 այծ ունէի ձերմակ հոտ էր, տղաս ալ քովը: Թրքերը քաշեր են: Խնդրեմ ընելիքդ»: Կը կանչվոտէ միւսիւր պէյը. «Կորսուէ՛ կեաւուր խնզըր. տէր ըլլայիր»: Անդիէն միւս խեղճ մը՝ «կովս, եզս, ոչխար...»: Միւսիւրը աւելի կատղած՝ «Ճեհեննէմ օլ շուրտան աստպսիզ, մալըն գարնը թեփելեսին»⁹ են.: Ի՞նչ կրնայինք ընել: Որո՞ւ զանգատ ընէինք: Վերջապէս լաւ կողոպուտ մը տալով, 28 Մայիս, Հինգշաբթի կէսօրին աճապարանքով ճամփայ հանեց զմեզ բոլոր ժողովուրդով: Թուրքերը այնքան շատ էին որ հազիւ զիրար կրցաւ գտնել ժողովուրդը: Ինչ որ ունէինք մնաց գիւղ: Շնորհիւ միւսիւրին եւ իր արքանեակ հեծելազօրքերու: Կարծես իր բուն անուան (արսլան) ուժով ??? գէլ դարձեր է, մինչդեռ թոյլ, շատ պաղ մէկն էր: Մտրակով ճամփայ դրաւ զմեզ: Ալ ճամփայ ելանք: Ժողովրդոյ խնդրանաց համաձայն քոմանտան պէյ գրաւով արտօնեց որ՝ «Գոզանի վրայով, կառքով պիտի երթաք»: Ամէն մարդ մինչեւ յետին աղքատը որքան որ կրցաւ բառնալ կառքին վրայ իր ուտելիքը հետը առաւ որ մինչեւ Հալէպ չնեղուինք եւ կառավարութեան ալ ձանձրոյթ չպատճառենք:

Օպրուք¹⁰ եկանք երկրորդ օր ժամը 9ին: Հրամայուեցաւ մեզ որ հոն գիշերենք: Դեռ մէկուկէս օր է կը ճամփորդէինք՝ շատ յոգնած վիճակի մէջ է ժողովուրդը, որովհետեւ շատեր կը քալեն ու կը քաշկոտուին: Ուշանան՝ գլուխնին մտրակը կը հասնի: Ինչեւիցէ: Կերակուր կը պատրաստենք: Ժամը 10,5[ին] զինուորները եկան՝ «Շուտ ելէք

բեռնուցեք»: Վազեցինք յիսնապետին՝ Ճաւիտ պէյի քով: «Ի՞նչ է այս էֆենտի, ամէն մարդ կերակուր կը պատրաստէ. մանաւանդ իրիկուն կ'ըլլայ խնդրենք մի ընէք»: Վերջապէս չլսուեցաւ: Ժանտարմաները եկան կէս եփած կերակուրի դազանները¹¹ գետին թափելով ճամփայ հանեցին: Ալ գիշերը վրայ հասաւ: Շատ նեղութիւններով գառի վարը իջանք: Հաճըն չհանեցին զմեզ: Ճամփան մնացինք. ժամը 4,5ն էր: Չաթախի¹² ճամբուն մէջ անօթի պառկեցանք:

31 [Մայիս] Կիւրակի առաւօտ Հաճընէն ելանք ու կէսօրն Կիւլէշէն¹³ հասանք: Օդը շատ տաք էր: Զուրին գլուխը իջանք: Գօփուշեան Սաֆար անունով ծեռ մ'ունէինք՝ հոն թողուցինք, որովհետեւ ժանտարմաները խօսք մը հանեցին թէ կառքերը պիտի մնան: Ամէն մարդ վախէն իր ունեցածները թափել սկսաւ: Կիւլէշէնցիները «ես կ'առնեմ - դուն [կ'առնես]» ըսելով իրար ինկան: Մեր մուհաֆըզ¹⁴ Մուսաթաֆա Չաւուշին ըսինք. «Էֆենտի մեր մեծերը դեռ Հաճըն են, թող գան: Եթէ հրաման չբերին, ինչ ընենք ճակատագիրնիս կը քաշենք»¹⁵: Մարդը քիչ մը թուլցաւ: Երեկոյեան դէմ եկանք Կէօքսու¹⁶: Մեր մարդիկն ալ եկան Հաճընէն: Անկարելի եղաւ կառքով երթալը: Առաւօտ եղաւ: Ամէն մարդ թափեց գետին ինչ որ ունէր. ուտելիք, զգեստեղէն, անկողիններ եւ ամէն բան: Նոյնը պատահեցաւ խեղճ րումուցիներուն¹⁷ որ մեզի հասան...:

150ի չափ կառքերը հոն թողուցինք: 75ի չափ ալ [կառք]՝ րումուցիները [թողուցին]: Երեսունի չափ ուղտեր տրուեցան կառավարութեան կողմէն որ շատ քիչ էր: [Ուրիշ բեռեր] ալ եզերուն բեռնելով դէպի վեր քալել սկսանք, թողով դարձեալ երկու ծեր՝ կին, որ[ոնք մեզի հետ] բերել անկարելի էր. մին Մարթա Կտիկեանը՝ դեռ կրնար քալել: [Իմացանք որ մեր մեկնելէն ետք ան] Հաճըն կ'երթայ եղեր կամաց-կամաց: Իսկ միւս ծեր կինը որ հիւանդոտ էր, հոն մնաց, որ[ով] ետեւնուս եկողներ «ջուրը ձգեր են» կ'ըսէին:

Քիրազի¹⁸ լեռը կ'ելնենք. Պօղոս Լալուկեան¹⁹ ծեր մ'ալ մնաց: Դժբախտաբար զայն ալ թողուցինք հոն:

Թափան²⁰ եկանք: Մեր մուհաֆըզ Մուսաթաֆա չաւուշ կատիլ սկսաւ: Բացէ[ի]բաց դրամ, պահանջեց: Թշուառ ժողովուրդէն դրամ հաւաքելով ոսկի մը տուինք: Երկրորդ օրը՝ 1 Յունիս, Գարս²¹ մօտեցանք: Դարձեալ ոսկի մ'ալ տրուեցաւ, որով քիչ մը հանգիստ ըլլալով Գարսպազար եկանք: Դէմերնիս ելնող թուրքերը ինչ որ գտնեն՝ ձեռքերնէս կ'առնեն: Երկու օր Գարս նստանք: Ուղտապանները կողոպտեր են բեռան մէջ կեցող [մեր] պիտանի առարկաները: Չաւուշին ըսինք: Ան չլսեց: Հարիւրապետին գնացինք: Մէկ քանին կանչեց, սակայն բան մը դուրս չհանեցին: Միայն շուրջառ մը ուղտի հաւ...տէն²² հանեց եւ ըսաւ «ի՞նչ ընեմ, տէր եղէք»: Ամէնքը կ'ըսեն «տէր եղէք». գիշերը չենք քնանար, դարձեալ մէկ կողմէն կը գողնան:

Գարսի ճամբան 2-երեք հատ գրքազ (գրա՞ստ - U.S.) եւ աւանակներ գողցան: Արդէն եզերը տաքէն չդիմանալով ճամբան կ'իյնան կը մնան: 50ի չափ եզ ու կովեր մորթեցինք. միայն քիչ մը կաղին առնելով անցանք: Գարսի մէջ կիսով չափ տուին չոր հաց մը միայն:

Գարսէն ելանք: Շատեր նորէն կը քալեն ու կը քաշկոտուին: Յունիս 6ին Օսմանիէ²³ եկանք: [Գաղթականներուն] Կէսը մնաց Ճիհուն²⁴ գետը: Միւթեսարըֆ փաշայէն խնդրեցինք որ օգնութիւն մ'ըլլայ մնացողներուն համար: Նորին Վսեմութիւնը հարիւրապետին հրամայեց (այսինքն՝ հարիւրապետին յեց - U.S.): Հոն գնացինք: Վերջապէս [հարիւրապետը] տոմսակ մը տուաւ, որ Ճիհունի գոմանտանը պէտք եղած կառքերը տայ: Սակայն Գարսէն եկող ժանտարմաները մտրակելով ճամփայ հաներ են [Ճիհուն մնացողները], որոնք եկան իրիկուան դէմ: Մնացողներն (ճամփաները) ալ երկրորդ օր (Գիւրակի առաւօտ) կէսօրին եկան ցիրուցան վիճակի մէջ:

Քանի մը օր Օսմանիէ մնացինք: Վսեմաշուք Միւթեսարըֆ փաշան մեր օրական պարէնը [առաւել] 1 օրուայ համար հաց, իսկ երկու օրուան ճամփու համար ալիւր (ճերմակ) տալ հրամայեց որ [մեզ բոլորս] շատ գոհ թողուց:

Յունիս 10ին Օսմանիէէն ելաւ ժողովրդոյ մեծ մասս: 120ի չափ խեղճեր, յոգնած թշուառներ մնացին: Ստիպուեցայ ես ալ մնալ ու երեկոյին կառավարութիւն գնացի: Մարդ չկայ: Միւթեսարըֆ փաշա պաշտօնի գնացեր է: Ետ դարձայ, եկայ: Բացը պառկեցանք [այդ գիշեր]: Առտու դարձեալ գնացի, [միւթեսարըֆին] փոխանորդը տեսայ, խնդրեցի: Ազնիւ մէկն է եղեր: Գոմանտան պէյին մարդ դրկեց որ «կէսը երթալ ու կէսը մնալ չ'ըլլար: Քանի կենդանի պէտք է տու ր, ճամփայ դի ր»: 6 կառք եւ 8 հատ ալ կենդանի տուաւ: [Անոնց վրայ այդ մնացած 120 խեղճ ու թշուառները] փոխնիփոխ հեծցնելով երկրորդ օր կէսօրին Հասան Պէյի²⁵ գալով միացանք մեծամասնութեան:

13 Մայիս²⁶ Կէսօրին Հասան Պէյիէն ելանք, երկրորդ առտու Իսլահիէ²⁷ եկանք: Մեր մուհաֆէզ ժանտարմաները Խալիլ (քիլիսցի) եւ Մահմուտ (սիլիֆքեցի) շատ լաւ զօրքեր էին՝ ճիշտ ու ճշմարտութիւնը խօսելով: Մինչեւ առաւօտ պահեցին ու խնամեցին [մեր կարաւանը], ամէն ջանք ի գործ դնելով: Մէկ օրուայ հաց ալ առինք ու 13²⁸ Մայիս (պէտք է ըլլայ Յունիս - U.S.), եկանք Թախթալը Քէօփրի²⁹: Հոն ալ հազարապետ մը կար: Գնացինք իրեն: Անմիջապէս տուաւ հացի բաժիննիս: [Յունիս] 14ին ճամբայ ելնելով, յետինքին Բաճօ³⁰ հասանք, թրէնի քով: Ալ հոտ հաց, պուրկուր, իւղ եւ աղ տրուեցաւ ժողովրդոց: Երկու օր ալ այդտեղ սպասելէ վերջ Մայիս (պէտք է ըլլայ Յունիս - U.S.) 17 Դշ. օր երեկոյեան ժամը 10ին շմենտըֆեր³¹ նստելով ելանք Հալէպ:

Ճիշդ 22 օր ճամփորդութիւն ըրինք, յոգնած ու տքնած: Ինչ որ ձախորդութեան ու դժբախտութեան ենթարկուեցանք ամէնը մեր

Հաճրնի սիրելի պաշտօնեաներու շնորհիւ եղաւ, մինչեւ Գարս չարչրկելով եկանք: Սակայն անկէ Հալէպ՝ բաւական հանգիստ [եկանք]³²:

Ահա այս ամէնը ճշգրիտ կերպով տեղեկագրելով կը մատուցանենք Նորին Վեհափառ Սրբ. Կաթողիկոս Հօր եւ կողկողագին կը խնդրենք որ իր ողորմելի փոքրիկ հօտին այս տաժանելի ցաւերու մասին ուր որ անկ է պարտ ու պատշաճը տնօրինել հաճի որ սրբած պիտի ըլլայ թշուառ ծառաներուն արցունքը:

19 Յունիս 915
Հալէպ

Համբուրի Հայրապետական Օծեալ աջոյն
Ի Դիմաց Շարու համայն ժողովրդոց
Մնամք ամենախոնարհ Ծառայդ
Վրթանէս Քինյ.
Գարատաղեան³³

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

- ¹ Շնորհակալութիւն կ'ուզենք յայտնել Խաչիկ Մուրատեանին, որ կարդաց այս նիւթը եւ օգտակար դարձաւ ծանօթագրութիւններուն աւելի հարստացման:
- ² Ակնարկելով այս ապրանքափոխանակութեան, Արամ Ասպետ կը հաւաստէ. «Տունի մը ամբողջ կահկարասիները չէին բաւեր էջ մը գնելու» (Արամ Ասպետ, *Դրուագներ Հաճնոյ Հերոսամարտէն Եւ Հերոսին Ողիղսականը*, Պէյրութ, Տպ. Տօնիկեան, 1961, էջ 55):
- ³ Ասոր նշանակութիւնը կը մեծնայ նկատի առնելով որ գիւղական միջավայրի մէջ, երբ տնտեսական առատութիւն չկար, նիւթական պայմաններու բարելաւումը կ'ենթադրէր տասնամեակներու տեւողութեամբ խնայողութիւն:
- ⁴ Շնորհակալութիւն կ'ուզենք յայտնել Կիլիկիոյ Կաթողիկոսութեան արխիւատան պատկան մարմիններուն՝ այս փաստաթուղթի տրամադրումին եւ օգտագործման համար:
- ⁵ Շար կամ Շար Տերէ կը գտնուէր Հաճրնէն հիւսիս, հետիոտն ութ-ինն ժամ, իսկ ձիով մէկ ժամ հեռաւորութեան վրայ: Զայն կառուցած էին Հաճրնէն հոն տեղափոխուած խումբ մը հայեր, շուրջ 1860ականներուն: Ան զուտ հայաբնակ գիւղ էր, 350 տուն կամ մօտաւորապէս 2000 շունչ բնակչութեամբ, որոնց միայն 300ը զինադադադրին ողջ մնացած ու վերադարձած էր գիւղ (Մեսրոպ Շիրաքմեան, *Մոռցուած Դէպքեր Եւ Դէմքեր Հաճնոյ 1920ի Հերոսամարտէն*, Նիկոսիա, [Պէյրութ], Տպ. Արագ, 1974, էջ 11, 140. նաեւ՝ Յ. Պօղոսեան, *Հաճրնի Ընդհանուր Պատմութիւնը Եւ Շրջակայ Գոգան Տաղի Հայ Գիւղերը*, Լոս Անճելըս, Պոզաճեան Տպ. 1942, 94): Շարի մասին աւելի մանրամասն տեւս՝ Գրիգոր Թաթուլեան, *Անթէղուած Գաղտնիքներ*, Պէյրութ, Տպ. Ատլաս, 1967, էջ 28-34:
- ⁶ Ասիկա շարցիներու երկրորդ ելիցն էր: Այս ելիցը կատարուեցաւ առանց ընդդիմութեան: Առաջին ելիցը եղած էր 1895 Դեկտեմբերի վերջերը, երբ Շարը պաշարուած էր ու կարճատեւ դիմադրութենէ մը ետք, գիւղակից չերքեզներու օգնութեամբ շարցիք նահանջեր էին ու հասեր Հաճրն (Թաթուլեան, էջ 56-60): Երրորդ ելիցին, Հաճնոյ պաշարման հետ, 1920ին կը պաշարուի նաեւ Շարը: Շարցիք կը դիմադրեն մօտ չորս ամիս, ապա 60-70 դիմադրականներ կը ձեռքեն

պաշարման շղթան ու կը բարձրանան լեռը, կը ճեղքեն Հաճնոյ պաշարման շղթան եւ միայն 35 հոգի կը հասնի պաշարեալ Հաճըն: Փաստօրէն զինադադարէն ետք վերադարձած շուրջ 300 շարցիներէն միայն 35ը կը յաջողի մտնել Հաճըն, ետին ձգելով «*միայն ծերերը, վիրաւորները եւ կիները*», որոնք կը ջարդուին (Ասպետ, էջ 81-3): Շարի այս պաշտպանութեան ղեկավարն էր փաստաբան Միսաք Րէճեպեան (Շիրտըմեան, էջ 78-9):

1909 Մարտի վերջաւորութեան՝ Կիլիկիոյ Ադէտի օրերուն, Շար կը պաշարուի եւ շուրջ երկու շաբաթ կը դիմադրէ, բայց չի նահանջեր (Թաթուլեան, էջ 68-76. նաեւ՝ Ասպետ, էջ 41):

⁷ Այս ելիցին այլ նկարագրութեան կը հանդիպինք Թաթուլեանի գիրքին մէջ, էջ 88-91: Գլխաւոր տարբերութիւնը՝ ելիցի թուականն է, որ կը տարութերի Մայիսի ու Յունիսի միջեւ: Մենք աւելի վստահելի կը գտնենք Վրթանէս Քահանայի տեղեկագիրը՝ նկատի առնելով տեղահանութենէն շատ կարճ ժամանակ ետք անոր գրուած ըլլալը: Այս ելիցը շատ ամփոփ ձեւով տուած է նաեւ Պօղոսեան (Պօղոսեան, էջ 99):

⁸ Տեղահանութեան պատճառով շարցիք իրենց ընտանի կենդանիները կը ծախեն՝ կը փոխանակեն բեռնակիր կենդանիներով: Փոխանակութեան հետեւանքով եռուզեո կը յառաջանայ թուրքերուն եւ շարցիներուն միջեւ:

⁹ Թրք.՝ «*Կորսուէ՛ հոսկէ, անկի՛ ըթ (անամօթ). ինչքին (ապրանքին, առարկային) փորը ցալի*»:

¹⁰ Օպրուխ՝ Հաճընէն 1-2 ժամ հեռու վայր (Ասպետ, էջ 78):

¹¹ Թրք. կաթսաները:

¹² Չաթախ՝ Ատանայի Նահանգի Մարաշի Գաւառին մէջ, Հաճընէն մօտ 10-12 քիլոմէթր հեռաւորութեամբ գիւղ (Թ. Յակոբեան, Ստ. Մելիք-Բախշեան, Յ. Բարսեղեան, *Հայաստանի եւ Յարակից Շրջանների Աշխարհագրական Բառարան*, Հտր. 4, Ն-Վ, Երեւան, Երեւանի Համալսարանի Հրատ., 1998, էջ 192):

¹³ Կիլիշէն՝ Հաճընէն 4-5 քմ. հարաւակողմ գտնուող թրքաբնակ գիւղ (Շիրտըմեան, էջ 89):

¹⁴ Այստեղ *մուհաֆրզ* կը թուի նշանակել տեղահանուածները հսկող ոստիկան պատասխանատու:

¹⁵ Ըստ երեւոյթին, շարցիներու պատուիրակութիւն մը մեկներ էր Հաճըն՝ բարեխօսութեան:

¹⁶ Կէօքսու՝ Շարէն հարաւ, ձիով 6 ժամ հեռաւորութեամբ եւ 400 տուն չերթէր բնակչութեամբ գիւղ (Թաթուլեան, էջ 35):

¹⁷ Բումլու՝ Շարէն 4 ժամ արեւմուտք եւ Հաճընէն վեց ժամ հեռու, 45 տուն թուրք բնակչութեամբ գիւղ (Թաթուլեան, էջ 35. նաեւ՝ Ասպետ, էջ 39): Ուներ փոքրաթիւ հայ բնակչութիւն, որ կը տեղահանուի Հալէպ, ապա Պապ, Մումպուճ, իվերջոյ՝ Բաքքա եւ Տէր Զօր:

¹⁸ Քիրազ, Քիրեզ, Քիրեզի Լեռ - Կիլիկեան Տաւրոս լեռնաշղթայի լեռներէն: Կը գտնուի Հաճընի մօտակայքը, Սառան գետի ձախ կողմը, Վահկայ բերդէն հարաւ: Անոր լանջին կը գտնուէր Քերէս գիւղը (Թ. Յակոբեան, Ստ. Մելիք-Բախշեան, Յ. Բարսեղեան, *Հայաստանի եւ Յարակից Շրջանների Աշխարհագրական Բառարան*, Հտր. 5, Տ-Ֆ, Երեւան, Երեւանի Համալսարանի Հրատ., 2001, էջ 360):

- ¹⁹ Ըստ Թաթուլեանի, ծերունին կը կոչուէր Պօղոս Լալիկեան եւ 120 տարեկան էր (Թաթուլեան, էջ 90):
- ²⁰ Թափան, Թափան Օղլու՝ կը հանդիսանայ Ատանայի Նահանգին, Քոզանի Գաւառի Թափան գիւղախումբի կեդրոնը: Ի. դարասկիզբին ունէր շուրջ 1000 բնակիչ, որոնց մօտ 300ը՝ հայեր էին: Գիւղին մօտակայքը կը գտնուին հին Կոպլիտառ բերդի ամերակները (Թ. Յակոբեան, Ստ. Մելիք-Բախշեան, Յ. Բարսեղեան, *Հայաստանի եւ Յարակից Շրջանների Աշխարհագրական Բառարան*, Հտր. 2, 7-4, Երեւան, Երեւանի Համալսարանի Հրատ., 1988, էջ 424):
- ²¹ Գարս կամ Գարսպագար Սիսէն վեց ժամ հեռու գտնուող գիւղաքաղաք, ուր կ'ապրէին 150է աւելի հայ ընտանիքներ (Ասպետ, էջ 95):
- ²² Անընթեռնելի երկու տառ. թերեւս 'սապատ':
- ²³ Օսմանիէ՝ Ատանայի Նահանգի Ճեպէլ Պերքէթ Գաւառին մէջ, նոյնանուն գաւառակի կեդրոնը (Յակոբեան, Մելիք-Բախշեան, Բարսեղեան, *Հայաստանի*, Հտր. 5, էջ 487):
- ²⁴ Հին անունով Պիռամոս/Պիռամոս, հայերէն՝ Ջահան գետ: Կիլիկիոյ ամենաջրառատ գետն է: Ան սկիզբ կ'առնէ Կիլիկեան Տաւրոս լեռնաշղթայի լանջերէն, երկարութիւնը՝ 474 քիլոմէթր (Յակոբեան, Մելիք-Բախշեան, Բարսեղեան, *Հայաստանի*, Հտր. 3, էջ 612, եւ՝ Հտր. 4, էջ 337):
- ²⁵ Հասան Պէլի, կամ Հասան Պայլի - գիւղ՝ Ատանայի Նահանգի Ճեպէլ Պերքէթ Գաւառի մէջ, Օսմանիէէն հիւսիս (Յակոբեան, Մելիք-Բախշեան, Բարսեղեան, *Հայաստանի*, Հտր. 3, էջ 366):
- ²⁶ Պէտք է ըլլայ Յունիս, ինչ որ կը ցուցնէ իր խուճապեալ վիճակը:
- ²⁷ Իսլաիիէ՝ աւան Ատանայի Նահանգի Ճեպէլ Պերքէթ Գաւառին մէջ, նոյնանուն գաւառակի կեդրոնը (Յակոբեան, Մելիք-Բախշեան, Բարսեղեան, *Հայաստանի*, Հտր. 2, էջ 539):
- ²⁸ Այստեղ տրամաբանական շփոթ մը կայ. պէտք է ըլլայ 14:
- ²⁹ Կը գտնուի Ատանայի Նահանգի Քոզանի Գաւառին մէջ, Ծամնդաւ (Զամանդի) եւ Սառան գետերու միջեւ (Յակոբեան, Մելիք-Բախշեան, Բարսեղեան, *Հայաստանի*, Հտր. 2, էջ 399):
- ³⁰ Բաճօ՝ գաղթական մը՝ Քաթմայի եւ Ազեզի միջեւ:
- ³¹ Ֆրնս.՝ շոգեկառք:
- ³² Շարի այս գաղթականները տեղաւորուեցան Ճեմիլիէ թաղը, յետոյ միանալով հաճընցի գաղթականներու ցրուեցան Մումպուճի եւ Պապի ու շրջակայքի գիւղերը՝ փոքր թիւերով, ապա դարձեալ տեղահանուեցան տարուելու Մեսքենէ, Բաքքա եւ Տէր Ջօր (Թաթուլեան, էջ 90, 99):
- ³³ Այս տեղեկագրի հեղինակ Վրթանէս Քինյ. Գարատաղեանի մասին չկրցանք տուեալներ ձեռք բերել: Պօղոսեան կը յիշատակէ Շարի երկու քահանաներ՝ Տէր Սարգիս Սահակեան եւ Տէր Կաճեան (Պօղոսեան, էջ 95), բայց կը յիշէ Տէր Սարգիս Քինյ. Գարատաղեան մը՝ իբրեւ Հաճնոյ Ս. Աստուածածին եկեղեցոյ քահանայ (Պօղոսեան, էջ 368):

THE DEPORTATION OF SHAR
(SUMMARY)

ANTRANIK DAKESSIAN
adakessian@haigazian.edu.lb

This is a seven-page report about the deportation of the residents of Shar, a village of some 2000 inhabitants. An off-shoot of Hadjin, Shar was founded in the 1860s next to some Roman ruins, about 8 hours' walk from Hadjin.

The deportation lasts two weeks, as they are uprooted on June 3 and arrive in Aleppo on June 17. The report, written by Father Vertanes Karadaghian, details the uprooting of the inhabitants and their settlement in Aleppo. It maps in detail the route the deportees are forced to take and the dates they arrive at each location. The dates and details of the report are fresh as Fr. Karadaghian writes his story down two days after their arrival in Aleppo on June 19, 1915.

